

KAPITTEL 8

Arendal 1650–1723 – en monopolby eller en konkurransby?

Knut Dørum

Universitetet i Agder

Abstract: Arendal c. 1650–1723 – a monopoly town or a competition town?

The small town of Arendal, including the surrounding areas, became the second largest shipping region in Norway around 1700, due to the concentration of power and wealth in the hands of a few families and social networks, and an efficient credit system that created social bonds. All this revolved around a lucrative business: the export of boards and planks to the Netherlands and England. Undoubtedly, Arendal succeeded in accumulating remarkable fortunes and incomes despite the fact that the population around 1720 did not exceed more than 700–750. It is clear that a few families rose to dominate the town and came to control a vast part of the timber trade, and were ultimately regarded as ‘mighty lords’. It was assumed by the state tenants and the inhabitants that the wealthy merchant Lauritz Pedersen Brinch ran the town between 1660–1702. Did Arendal in the period between roughly 1650–1723 fit the typology of a ‘privatized monopoly town’, which resembles what Finn-Einar Eliassen coined a ‘landlord town’, or was it a ‘competition town’? The answer is both yes and no. We do find family dynasties, but their power base seems to be wider and more complex than in Eliassen’s category. Furthermore, Arendal developed to become more like a competition town than a monopoly town.

In this chapter, it will be argued that the town of Arendal tended to be dominated by three families that were strongly intertwined through marriage. Two of these families owned the land on which the town was founded, and this ownership gave them a certain kind of control in the recruitment of new merchants. However, the increasing trend toward tenancy or transfer of land lease contracts between house-owners – often without the approval of the landlords – indicates that control of the land was limited from the perspective of the landlords. Therefore, ownership does not seem to be the key element for economic, political and social dominance, as Eliassen maintains. What appears to have mattered most were the strategic marriages and alliances between families, along with strategic ownership outside the town in connection with trade and transport, especially along the river system. This was followed by a credit system that compelled peasants and labourers to work and deliver timber or lumber at low prices to the wealthy merchant dynasties. However,

Sitering: Dørum, K. (2022). Arendal 1650–1723 – en monopolby eller en konkurransby? I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 8, s. 215–244). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch8>
Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

the family dynasties did not end up monopolizing trade completely. They did not have the power to do so, nor was it in their interest to establish a trade monopoly. The number of families grew between 1650–1723, and by 1720, the town had 15–20 wealthy families. At the same time, about 50 merchant families in the Arendal area were heavily involved in the timber business.

Keywords: monopoly town, competition town, credit system, shipping region, strategic ownership

Herredømmet over Arendal

Den lille byen Arendal på Agder (sør i Norge) skulle i siste del av 1600-tallet få et mektig herskap, som dominerte byen politisk, sosialt og økonomisk. Herskapet besto av tre familier, og de utøvde til sammen herredømmet over et ladested som ble en by eller kjøpstad lenge før det fikk status som det. Lauritz Pedersen Brinch – som var sønn av en sorenskriver – lyktes i å bli «Herre til Arendal». Han vant seg byen i løpet av 1670-årene og begynnelsen av 1680-årene. Suksesshistorien var slik: Han giftet seg med dattera til en av byens rikeste menn etter å ha lyktes godt som trelasthandler. Han overtok bygrunnen til tolleren Niels Thrane, som hadde satt seg i dyp gjeld til Lauritz. Som grunnherre fikk Lauritz styrket sin stilling, og herredømmet ble styrket gjennom giftermål og allianser mellom tre familier. For byens befolkning ble det viktig å ha et godt forhold til «Herren til Arendal», som Lauritz ble kalt. Arendal faller inn under kategorien av byer som Finn-Einar Eliassen har knyttet til betegnelsen «småbyføydalisme», altså byer som ble dominert av én til tre–fire familier, som ikke minst utøvde kontroll som grunneiere. Vi kan gjerne kalle dette en privatisert monopolby (se typologier i kapittel 1).

Var Arendal en monopolby? Mitt svar er at Arendal viste tendenser til å bli både en monopolby og en konkurranseby. I kortform er min argumentasjon slik: Det er helt klart at Arendal hadde trekk av å være en privatisert monopolby, ettersom tre familier dominerte gjennom eierskap til bygrunn, skip og viktige støttepunkter langs vassdrag, og dessuten styrte sosiale relasjoner i byen og i omlandet. Men det kom stadig tilslag av nye borgere, og det rådde konkurranse mellom dem. Arendal og landdistriktet kom etter hvert til å huse en rekke andre borgere som blandet seg inn i den lukrative trelasthandelen. Både borgere og andre sosiale grupper

var partseiere i skutene, og flere ulike borgerfamilier engasjerte seg i tre-lasthandelen i regionene som Arendal festet grepet om. Jeg vil også hevde at monopol-tendensene kom til uttrykk på flere andre måter enn det som Eliassen har lagt til grunn i sitt begrep småbyføydalisme. Ikke minst vil jeg gjøre en viktig nyansering av Eliassens modell om grunneiermakt. Kontrollen over elver, bekker og skoger, og enda mer makten over bønder og arbeidere i innlandet, kunne oftere veie tyngre enn eierskapet til bygrunnen. Et kredittsystem der borgere lånte ut penger til bønder ble

Kart over sønorske byer ca. 1800.

på mange måter limet i den politiske økonomien og herredømmet som borgerne i Arendal utøvde. Ellers måtte grunnherrene balansere mellom ulike hensyn, der vekst for by og næringsliv kunne veie mer enn ønsket om monopol. Til slutt hadde grunneierne på ingen måte fullstendig kontroll over dem som festet grunnen, eller var «grunnsittere». Utvikling av permanent feste for huseiere som leide grunn, viser at det var klare grenser for grunneiermakten.

Den funksjonelle byen fram mot bystatus

I 1660-årene kan det ha bodd mellom 130 og 160 mennesker i Arendal, og dette var et ladested under Kristiansand. Kan vi definere Arendal som en by? Svaret er ja, eller i alle fall at den utviklet seg i retning av å bli det. Det at Arendal hadde fem borgere og sju kjøpmanns- og håndverksvenner, var et godt grunnlag, og når det gjaldt handelsvirksomhet, kunne ladestedet puste andre kjøpsteder i nakken. Kornimporten over Arendal synes å ha blitt stor. Enda mer var trelasthandelen i ferd med å få et så stort omfang at det var fare for at ladestedet i fremtiden kunne utkonkurrere kjøpstaden Kristiansand. Derfor ville borgerne i kjøpstaden hele ladestedet Arendal til livs, og søkte å tvinge borgerne i Arendal til å flytte til Kristiansand. I 1680-årene syntes Kristiansand nesten å lykkes i å legge ned Arendal, og det kom flyttepåbud som arendalittene ble tvunget til å følge.¹ Men Arendal greide å vinne støtte i embetsverket mot Kristiansands forsøk på å sluke lillebror. I 1701 hadde Arendal i underkant av 600 innbyggere, mens Kristiansand hadde rundt 2000. I 1722 hadde Arendal mellom 700 og 750 innbyggere og Kristiansand 2300 innbyggere.

1681 var det siste året Arendal svarte mindre trelasttiende til staten enn Kristiansand. I 1686 skulle Arendal komme opp i det dobbelte av det myndighetene kunne kreve av Kristiansand.² Arendal fosset forbi storebroren i sørøst med hensyn til trelasteksport. I 1680-årene begynte kampen så smått for å bli egne kjøpsteder for både Arendal og nabobyen

¹ Se også Steen 1941, s. 103 ff.

² Tveite 1961, s. 53.

Risør. Handelsmonopolet som Kristiansand søkte å hevde, hadde liten effekt når konge og regjering uthulet Kristiansands privilegier og ga ladestedene rett til å drive trelasteksport. Påbudene til borgerne i ladestedene om å flytte til Kristiansand ble sabotert av dem som ble rammet, og myndighetene selv fulgte bare i begrenset grad opp med å iverksette påbudene. Byene Arendal og Risør overlevde, og sentraladministrasjonen lot dem være i fred. Noen administrative reformer pekte framover. I 1690 fikk Arendal og Risør felles byfogd. I 1705 skilte Arendal lag med Holt prestegjeld, som byen hadde hørt inn under, og byen dannet et eget prestegjeld og fikk egen prest.

Ellers førte Arendal og Risør kampen for uavhengighet på bred front i tiårene fram mot 1723, mens Kristiansand iherdig søkte å få borgerne i ladestedene på ulike måter innlemmet i kjøpstaden. Sammen med Risør brukte Arendal dyre sakførere og et kontaktnett inn i sentraladministrasjonens gemakker for å bli fri for kjøpstadsavgifter og utgifter som Kristiansand ville dele med underliggende ladesteder. Konsekvensen av et slikt fritak måtte bli at kongen måtte gjøre Arendal og Risør til formelt sett selvstendige byer. I 1723 oppnådde Arendal og nabobyen Risør å få fulle kjøpstadsrettigheter. Seieren var fullkommen.³

Fra passivt til aktivt eierskap

At bygrunnen til Arendal – eiendommene Langsæ, Barbu og Østre Strømsbu – i 1650-årene var krongods, ga ikke nye vekstvilkår. Kronen (staten) sto for et passivt eierskap. Derimot kom både embetsmenn og kjøpmenn til å representere et aktivt eierskap. Da kronen solgte Arendals grunn, utløste det en utvikling. Det var toller Niels Thrane og sorenskriver Mathias Hvid som i 1660-årene forsto at det å eie en bygrunn kunne være en kilde til makt og rikdom. De fikk tak i hver sin del av bygrunnen etter krongodssalgene. Til slutt overtok den framgangsrike kjøpmannen Lauritz Pedersen Brinch hele bygrunnen og utviklet herredømmet enda mer enn sine forgjengere. Det skjedde som byens grunnherre og gjennom blant annet viktige ekteskapsstrategier. Det gjorde han etter å ha

3 Dørum 2018, s. 335.

utkonkurrert Niels Thrane, hans datter og svigersønn. Sorenskriveren forsvant etter få år ut av historien uten å etterlate seg flere spor.

Lauritz Pedersen Brinch

Hvem var Lauritz Pedersen Brinch – mannen som skulle vinne seg Arendal? Vi har ingen malerier av ham, og skildringene av ham er ytterst sparsomme. Noe privatarkiv har han ikke etterlatt seg, men et stort skifte (skifte av dødsbo) etter ham har vi. Likevel etterlater ulike kilder om ham et inntrykk av en mann som hadde store evner som leder, forretningsmann, strateg og grunnlegger av et stort handelshus. Han hadde en autoritet og en posisjon som ingen andre hadde i Arendal og i regionen rundt. I 1705 skriver byfogden i Arendal at Lauritz i sin tid var blitt betraktet som «en stor Herre» og den som i folks øyne sto «nest under Kongen med sin retferdige Strængthed og milde Godhed».⁴

Lauritz kom fra en embetsfamilie, og var født i 1630-årene og døde i 1702. Han var sønn av Peder Andersen Brinch, som ble sorenskriver på Nedenes i 1670 og døde i 1692. Dermed hadde han en solid familieposisjon i distriktet å bygge på. Vi finner ham tidlig som stempelpapirforvalter. Det innebar at han i distriktet sto for salget av godt stemplet papir som skulle brukes til viktige forretninger. Annet papir ville ikke myndighetene akseptere. En slik funksjon ga Lauritz både status og prestisje, og dessuten økonomisk fortjeneste. Dette var en forretning som lett kunne kombineres med trelasthandel.⁵ Broren, Hans Pedersen, slo seg også opp som handelsmann og etablerte seg på storgården His på 4 huder. Nevøen til brødrene Lauritz og Hans – Peder Jacobsen – kjenner vi som sogneprest til Arendal i årene 1705–1720.⁶

Lauritz var ikke bare en dyktig kjøpmann. Han visste å gifte seg strategisk. Han giftet seg nærmest med «kongsdattera», slik Askeladden gjorde det i eventyret. Ekteskapet med enka etter Arendals-kjøpmannen Anders Sørensen i 1668, Kirsten Ellefsdatter, innebar et viktig gjennombrudd for

4 Riksarkivet, rentekammeret inntil 1814, realistisk ordnet avdeling, kasseangelsaker, fogder, Peter Høyer, pk. 65, Nedenes 1715–1717. Et eldre brev fra byfogden, 22. aug. 1705.

5 Finne-Grønn 1897, s. 14.

6 Finne-Grønn 1897, s. 18 og s. 25.

Lauritz. Kirsten var datter av den dominerende rederen og trelasthandleren i Arendals-distriktet, Ellef Gunnleiksen på Havsøya. I tillegg kunne hun føre videre deler av boet etter Anders Sørensen. Den styrtrike Anders hadde dødd i 1667. Med ekteskapet med Kirsten fikk Lauritz tilgang på verdier fra to familier, både fra Ellefsen-familien og fra Anders Sørensen. På samme tid fikk han borgerskap i Kristiansand.⁷ Lauritz bodde lenge på storgården Asdal, men i 1681 bosatte han seg i Arendal.⁸ Det er betegnende at broren til Lauritz – Hans Pedersen – giftet seg med dattera til Arendals-kjøpmannen Anders Sørensen og Kirsten Ellefsdatter. Dermed ble han gift med stedattera til broren Lauritz og dattera til Kirsten fra Ellefsen-familien. Igjen har vi eksempel på at nettverkene var tette. Man giftet seg mer av strategisk nødvendighet enn av lyst. Å gifte seg med sin brors stedatter var nettopp det.

Arendal, enten fra ca. 1750 eller 1770-årene. Malt av Jean Neuwerth eller sønnen Ole Christian Neuwerth. Olav A. Aalholm har gitt sønnen æren, ut fra kartlegging av kjente hus. Foto: Aust-Agder museum og arkiv -Kuben. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

7 Borgerrulle for Kristiansand 1641–1820, s. 52.

8 Finne-Grønn 1897, s. 17.

En tapt og en vunnet by

Lauritz Pedersen Brinch nøyde seg ikke med å bli rik på trelast med sete i Asdal. Han satte seg høyere mål. Han greide å ta knekken på den store grunneieren i Arendal i 1660-årene – ladestedets tollere – og rive ham ned fra tronen. Hvordan greide han det? Veien gikk gjennom rollen som kreditor. Han visste at tolleren, Niels Thrane, drev et høyt spill og investerte store penger i skip og i driften rundt oppkjøp og transport av tømmer. Lauritz kom til å tilby Niels lån med pant i den strategisk viktige gården Langsæ. Å råde over denne eiendommen var inngangen til Arendal. Pantsettingen ble skjebnesvanger for Niels, da han ikke greide å betale ned lånet.

Utlån var den kjente og velprøvde strategien som sikret både embetsmenn og borgere kontroll over viktige eiendommer, og gjennom gjeldsbinding kunne de også tvinge personer inn i avhengighetsforhold. I 1702 kommenterer fogden i Nedenes denne praksisen slik: «Den væren at slaae sig op som Creditor og Udlaaner har secureret [trygget] og givet Adkomst til Mangen god Eiendom for en geskjeftig Borger.»⁹ Han kunne vel ha lagt til: også for en geskjeftig embetsmann kunne det å være utlåner gi tilgang til viktige gårder og gårdparter. I 1665 ble tollere Niels Thrane oppnevnt til å sitte i Agders avdeling av landkommisjonen, som hadde i oppgave å vurdere og taksere alle gårder i landet. Dette var et ærefullt oppdrag, og her satt bare de sosialt høytstående personene i den enkelte region. Tolleren i Arendal satt sammen med lagmannen på Agder, den ene borgermesteren i Kristiansand og tolleren i Risør.¹⁰

Tollere Niels Thrane kom altså til å miste en by, mens Lauritz Pedersen Brinch vant seg en by. Men det ble en kamp mellom to mektige menn som varte i flere år. Kampen sto om herredømmet over Arendal; «nu for tiden der Rigdommerne virker størst», het det i 1698.¹¹ Fra 1664 kom tollere Niels Thrane til å dominere ladestedet, til dels gjennom at han eide den største delen av bygrunnen, dvs. gården Langsæ med tilliggende eiendommer,

9 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1702. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra fogden, udatert.

10 Steen 1941, s. 83.

11 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1698. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra fogden, udatert.

men like mye som embetskjøpmann med store andeler i trelasthandelen. Det er bevart festesedler som han utstedte til huseiere som måtte leie grunn av ham. I 1681 fikk Lauritz fikk dom på at han var eier av gården som kreditor og panthaver. Det viste seg at Niels ikke hadde greid å betjene lånet og løse inn pantegodset. Niels hadde etter alt å dømme forsøkt å holde oppe odelskravet ved å vise til «pengemangel», noe som kunne gi rett til å utsettelse. Domstolen hadde ikke godkjent odelskravet, og Lauritz fikk medhold.

Niels Thranes posisjon ble tidlig truet av Lauritz Pedersen Brinch. Et upåaktet brev tinglyst i 1697 viser at tolleren hadde pantsatt gården til Lauritz i forbindelse med pengelån, trolig i slutten av 1660-årene. En gang etter 1685 avgikk den mektige tolleren ved døden som en mann som hadde satt seg i plagsom gjeld. Kilden er Niels Thranes datter, Christiana Augusta. Hun hadde selv eller gjennom sin verge fått skrevet og tinglyst brevet. Det er hun som beretter historien. På den tiden måtte kvinner i offentlige sammenhenger opptre gjennom menn eller verger, men det fratok dem ikke økonomisk og rettslig handleevne. Enker overtok forretninger og eiendommer etter sine ektemenn, og kunne styre over dette nokså fritt. I 1697 var Christiana Augusta for lengst blitt en enke i vanskelige kår. Men hun hadde arvet farens påståtte rett til pantegodset.¹²

Hva var et pant på 1600-tallet? Det var to former for pant som figurerte. Den ene formen var brukelig underpant, som ga innehaver og kreditor aktiv bruksrett. Den andre formen var pantobligasjon (også kalt underpant), som innebar at låner betalte til utlåner avdrag og renter på lånet mot at eiendommen ble stilt som sikkerhet, men uten at disposisjonsretten ble overført til panthaveren. Dette er i tråd med den moderne pantobligasjonen. Men gjennom store deler av 1600-tallet var pantegods langt på vei likestilt med vanlig jordegods, og innehaveren leide ut pantegodset eller brukte det selv med samme rettigheter som en jordeier. Det var ikke uvanlig at panthavere måtte betale odelskatt av det brukelige pantet.

Opplysninger i det tinglyste brevet som Christiana Augusta hadde fått utferdiget, indikerer at Niels Thrane lenge greide å beholde bruksretten til

12 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri, pantebøker 1696-1698, nr. 1, fol. 172 b-173 a.

pantegodset, mens Lauritz Pedersen trolig presset på for å kunne benytte gården Langsæ som brukelig pant og etter hvert få full eiendomsrett. Hun forteller at Lauritz først tok gården i bruk – «i sin Position og Benyttelse» – etter dommen, som kom i 1681, men at Niels Thrane også etter dommen hevdet odelsrett (innløsningrett) på vegne av dattera. Hensikten for Niels var å kunne gjenvinne både eiendoms- og bruksretten til den svært viktige gården. Men dette førte ikke fram. Christiana Augusta innrømmer også i brevet at det ikke fantes noen dom eller vurdering som stadfestet odelsretten hennes.¹³

Vi kan oppsummere det slik: Alt i 1670-årene sto det etter alt å dømme en kamp mellom Niels Thrane og Lauritz Pedersen om hvem som skulle være byens herre eller grunneier. Eiendommen Langsæ kan ha blitt oppfattet som nøkkelen til byen. Når det viste seg at Niels Thrane ikke greide å innfri lån og innløse pantet og forsøkte seg med odelsrett for å få utsettelse, ble det en sak for domstolen, og Lauritz ble da tilkjent eiendomsretten med dom i 1681. Da var det ikke lenger tvil om at Lauritz kunne opptre som grunneier over store deler av bygrunnen, eller til det som hørte til Langsæ. Så sent som i 1697 ønsket Lauritz å forsikre seg mot odelskrav fra arvingene etter Niels Thrane, og ifølge brevet tilbød han Christiana Augusta 20 rd. mot at hun avsto fra å fremme odelskrav på vegne av seg selv og sine arvinger.

Kamp mellom embetskjøpmenn og de rene kjøpmenn

Kan vi tolke seieren til Lauritz Pedersen Brinch som et regimeskifte, og velge å se dette som uttrykk for at de rene kjøpmennene var i ferd med å skyve ut embetskjøpmennene? Embetskjøpmennene representerte etter hvert et problem. De bar flere hatter og fylte motsetningsfylte roller. Det var tale om bukken som skulle passe havresekken. Men embetskjøpmennene ble utfordret av nye familier og slekter som ville inn i den lukrative eksporthandelen. Regjeringen i København forsøkte i 1670- og 1680-årene å forby embetsmenn å drive næringsvirksomhet. Kampen rettet seg

¹³ Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri, pantebøker 1696–1698, nr. 1, fol. 172 b–173 a.

først mot tollerne, som alt i tollrullen av 1671 ble møtt med handelsforbud. I forordningene av 1686 og 1688 ble handelsforbudet utvidet til flere embetsmannsgrupper – amtmenn, fogder, sorenskrivere og prester, i tillegg til tollerne.¹⁴ Det var i dette nye handlingsrommet Lauritz Pedersen opererte.

Den mektige kjøpmannen Lauritz hadde erfaring med embetsmenn både som lokale matadorer og farlige konkurrenter. Lauritz ble mannen som detroniserte embetskjøpmennene i Arendals-området. Toller Niels Thrane og svigersønnen Jacob Lauritzen, fogd i Råbyggelaget, var Arendals herrer før Lauritz kom til makten. Det var deres maktposisjon han overtok.

Med Lauritz Pedersen aner vi en ny bevissthet om at embetsmenn burde holde seg borte fra de borgerlige næringene. Dette var en norm som en ny gruppe kjøpmenn kjørte fram i opposisjon og konkurranse med embetskjøpmennene. Lauritz Pedersen står som en representant for et maktskifte fra embetskjøpmenn til «det rene Kjøbmandskab», som han selv kalte det i 1699.¹⁵ Da uttalte han seg kritisk om embetsmenn som ville gjøre kjøpmenn og deres gode og nyttige næring stridig, i strid med fornuft, lover og privilegier. Ifølge Lauritz var de rette borgere i Arendal de som beriket land og rike med sin handel og næring. I 1698 skriver da også Lauritz Pedersen Brinch om den «uskik og uvæsen med at Mend der besidde Embeder benytter sig og gjør sig nyttig av Borgerens Næring».¹⁶ Han sto ikke alene i kampen mot embetskjøpmennene.

Arendals herre og hans konkurrenter

Lauritz Pedersen Brinch ble Arendals store herre, og han slo seg opp som grunneier, skipsreder og trelasthandler. Ikke desto mindre var det andre sentrale økonomiske aktører både i og utenfor Arendal som han måtte betrakte som mer eller mindre likeverdige samarbeidspartnere eller

14 Rian 1997, s. 89–90.

15 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1699. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra borger Lauritz Pedersen Brinch, 1. aug. 1699.

16 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1698. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra borger Lauritz Pedersen Brinch, 27. apr. 1698.

motparter. I 1696 skriver fogden i Nedenes, Christian Mouritzen Torup, dette om Lauritz Pedersen: Selv om Lauritz var «Herre til Arendal», var det mange som kunne tenke seg å gjøre ham rangen stridig. Ifølge fogden var «Arendals og Egnens mange driftige Mænd» folk som enten rottet seg sammen eller gikk hverandre i næringen. Ifølge fogden var det mange som kunne tenke seg å være herre til Arendal.¹⁷ Vi skal i det følgende se på hvordan Lauritz Pedersen Brinch som grunneier møtte utfordringer og konkurranse fra menn med makt og rikdom.

Striden om jernverket Barbu ble et oppgjør mellom mektige menn, Arendals herre Lauritz Pedersen og en av landets rikeste menn, Peter Børtning. Det endte med en god kompromissløsning for Lauritz, noe som trygget hans stilling i Arendal. Peter Børtning forsto at han måtte komme den mektige grunneieren i Arendal i møte. Rettssaken kom til å sikre Peter Børtning eiendomsretten til Barbu, men han valgte å opprette en forpaktningkontrakt med Lauritz Pedersen alt i 1689.¹⁸ Denne overdragelsen går også fram av skiftet etter sønnen, Anders Larsen, fra 1704.¹⁹ Uten Barbu hadde Lauritz fått svekket sin stilling både som grunneier og som aktør i sagbruksnæringen. På Barbu lå det nemlig et stort sagbruk, som ifølge sagbruksreglementet av 1688 fikk lov til å skjære 9600 bord.

Det var også andre som kom til å utfordre Lauritz. Ikke minst tolleren i Arendal, Rasmus Fischer, som ikke var redd for å gå Lauritz i næringen – eller å møte ham i rettssalen. I første del av 1680-årene var det tydelig at Rasmus drev det godt som kjøpmann i Arendal ved siden av å være ladestedets toller. Dette bekymret Lauritz Pedersen, som ikke kom overens med tolleren. Han hadde sterk støtte fra Thomas Ellefsen og hans brødre, og fra kjøpmannen Lauritz Bjørnsen. Nå pukket Arendals-borgerne på sine næringsrettigheter og viste til loven. De anklaget tolleren for å ha drevet stor handel med eik- og furulast, og saken endte i overhoffretten. Tolleren skulle ha importert 700 tønner spansk salt, og 200 tønner var blitt sendt videre til Aalborg i Danmark. Ikke nok med det. Rasmus hadde

17 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1696. Vedlegg, uspesifisert, seddel fra fogden i Nedenes, udatert.

18 Fløystad 2018.

19 AAma/Kuben personalia, Andreas Larsen Brinch, boks 66. Skiftebrev etter Anders Larsen Brinch, 14. apr. 1704.

kjøpt opp store mengder rug og malt, etter alt å dømme i Danmark, som han hadde solgt videre på Agder. Tollereren var ikke borger, og hadde formelt sett ikke rett til å drive handel. Som vi har sett, forhindret det ikke mange embetsmenn fra å engasjere seg sterkt i ulike typer handel. Det var få embetsmenn på Agder som ikke drev kjøpmannskap, og det var sjelden embetsmenn ble tatt for det. Når Rasmus ble angrepet av flere kjøpmenn i Arendal, var det fordi han hadde kommet i konflikt med dem. En kommisjon hadde i 1684 dømt Rasmus til bøter og skadebot til Lauritz og de andre Arendals-kjøpmennene som hadde stevnet ham, og overhoffretten stadfestet dommen i 1685. I første runde hadde Rasmus Fischer tapt. Men han ga seg ikke. Han ble president i magistraten i Kristiansand, og fortsatte sin handelsvirksomhet.²⁰

Striden fortsatte mellom Arendals-tollereren Rasmus Fischer og Lauritz Pedersen Brinch. På slutten av 1680-årene og begynnelsen av 1690-årene utnyttet Rasmus sin maktposisjon som president for Kristiansands magistrat (bystyret), og striden endte uavgjort. Kampen mellom Lauritz og Rasmus viser at Lauritz på ingen måte var en enehersker. Det var plass til andre store aktører, og Lauritz mobiliserte andre kjøpmenn med seg i kampen mot presidenten for bystyret i Kristiansand som samtidig var toller i Arendal. I striden mot Rasmus Fischer kom han etter hvert godt ut, men han tapte i første omgang og ble dømt til å betale tilbake penger til tollereren.

Å ha herredømme over bygrunnen

Hva betydde det å eie bygrunnen? Vi aner viktige sider ved et eiendoms- og festesystem i Arendal allerede i 1660-årene, og dette ble utbygd i årene fram til arendalittene vant seg kjøpstadsstatus i 1723. Grepert om strand-sitterne ble gradvis strammet inn. Flere av festesedlene før 1723 i Arendal sier ikke annet enn at grunnsitteren skulle betale en bestemt grunnleie, og at han eller hun kunne feste grunnen så lenge leia ble betalt. Det var nok flere plikter og rettigheter som grunneieren ikke brydde seg om å få

²⁰ AAma/Kuben, personalia, Lauritz Pedersen Brinch, boks 66. Overhoffretsdom over Rasmus Fischer, to originale domsbrev, 3. mai 1691 og 20. apr. 1694; Overhoffretsdomar, bd. 2, 1680-1689, 1685 nr. 26.

nedfelt i brevet, fordi de var så selvfølgerlige. Av og til finner vi uttrykt i leiekontraktene fra Arendal kravet om at grunnsitteren skulle være lydlig og hørig, og det generelle prinsippet om han ikke måtte påføre grunneieren eller andre tap eller skader. Begge disse punktene går igjen i mange kontrakter som gjaldt leilendingsgårdene på landet. Det er altså det vanlige lovverket for leie av gårdsbruk som lå til grunn og dannet rammevilkårene for festemarkedet i byene. Men i en liten by med korte avstander mellom eier og leier, og mellom naboer og mer personlige forhold, kunne slike bestemmelser få større praktiske konsekvenser. Dette ble utdypet i særbestemmelser.

Rett nok finner vi knapt nok formuleringer som utdyper lydighetskravet, før arbeidsplikten kom fra 1720 (se nedenfor). Det er all grunn til å tro at dette kravet nedfelte seg i enkelte uskrevne normer om hva grunneieren kunne forvente seg av dem. Men konsekvensen av lydighetskravet var at grunnsitteren ikke må vise «uskikkelighet» mot naboene, en fast formulering vi finner i grunnbrev fra Arendal utover på 1700-tallet. I et festebrev fra 1717 fra enka etter Peder Larsen, Anne Suhm, finner vi pålegg om at grunnsitteren ikke måtte legge hindringer for ferdseien på allfarvei.²¹ I et annet festebrev fra 1720 fra samme grunneier ble samme pålegg formulert på en annen måte. Der het det at grunnsitteren ikke måtte bygge ut i kjøreveien og sperre den inne på den søndre siden av tomte.²² Det eldste eksempel på at grunnsitteren måtte ta hensyn til naboer har vi fra et grunnbrev fra 1661, da kongen var grunneier.

Ikke desto mindre var det klare grenser for hvilke krav og ytelser som grunnherren kunne stille til alle huseierne som måtte leie grunnen. I Arendal, liksom i mange andre småbyer og ladesteder, var det ingen andre avgifter enn grunnleia. Her fikk ikke førstebyggesel innpass, mens enkelte andre byer og grunneiere valgte å innføre denne innfestingsavgiften. Førstebyggesel var en stor avgift som grunnsitteren måtte svare for å kunne overta festet etter forgjengeren. At arendalittene slapp unna avgiften førstebyggesel, kaster lys over maktens grenser i en småby i vekst.

21 AAma/Kuben, lokalia, Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686–ca. 1791, boks 89, festesedel utstedt av Anne Suhm, 19. mar. 1717, 57 b –58 a.

22 AAma/Kuben lokalia, Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686–ca. 1791, boks 89, festesedel utstedt av Anne Suhm, 28. des. 1720, 51 a–52 a.

I Arendal var grunnleia lenge fra ½ til 2 riksdaler, og på de meste attraktive og større tomtene kom den på 3-4 rd. I 1685 var det bare 12 prosent av festesedlene som opererte med over 2 rd. i grunnleie, mens 45 prosent lå med ½ og 1 rd. og 33 prosent mellom 1 og 1 ½ rd.²³ Grunnleia var mer enn overkommelig for en kjøpmann, men for arbeidsfolk utgjorde den mange daglønner.

Utover på 1700-tallet ble det i mange småbyer innført arbeidsplikt, noe som betydde at grunnsitteren måtte arbeide noen dager i året for grunnherren. Fra 1720 kom arbeidsplikt til å bli innarbeidet i økende grad i festesedlene i Arendal. Det var grunneier Niels Pedersen som innførte arbeidsplikten. Han hadde giftet seg med enka etter Peder Lauritzen, som het Anne Jonasdatter Suhm, og han hadde kommet i besittelse av Langsæ på den måten. Av sine grunnsittere krevde han én arbeidsdag i året på Langsæ gård, som ble kalt «hovedgård». I dette tilfellet hadde Niels Pedersen – og mange andre grunneiere – overtatt en viktig betingelse i kontraktene til husmenn, og overført den til leieforholdene i småbyene.²⁴ På landet var det slik at husmannen ofte måtte arbeide hos bonden flere dager i onnene som en del av nedbetalingen av plassavgiften. Det var også et annet forhold som var hentet fra husmannsvesenet. Grunneieren krevde ofte forkjøpsrett når grunnsitteren ville selge huset videre til nye grunnsittere.

Standardbestemmelsen utover på 1700-tallet om at grunnsitteren skulle få feste grunnen så lenge han betalte leie, vitner om at det var livstidsfeste som kom til å bli vanlig i kjøpstaden i Arendal. Ofte ble det presisert at feste også gjaldt for hans «Kjæreste» eller «Hustru». Med andre ord kunne enka sitte med hus og tomt også etter at mannen var død. Men helt tilbake til 1660-årene synes arvefeste å ha inngått som praksis. Både Lauritz Pedersen Brinch og sønnen Peder Larsen (Lauritzen) innrømmet sine grunnsittere feste for seg og deres arvinger. Men når Karen, enka etter Christen Thomassen, innskjerpet i sine kontrakter på Strømsbu på begynnelsen av 1720-årene at den nye grunnsitteren måtte ta grunnbrev og leiebrev fra «daværende Grundeier», vitner det om en praksis som

23 Eliassen 1996, s. 30.

24 AAma/Kuben, lokalia, Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686-ca. 1791, boks 89.

truet grunnherrens makt. Grunnsedler ble overført mellom dem som kjøpte og solgte hus, uten at grunnherren fikk vite om det i rett tid.²⁵ Det er tydelig at Karen ønsket å godkjenne alle overføringer av feste. Verken Karen på Strømsbu eller Niels Pedersen på Langsæ kom til å innrømme grunnsitternes arvinger og etterkommere noen automatisk rett til å overta festebrevet, om vi følger formuleringene. Noe annet er at arvefeste som praksis hadde vunnet sterkt terreng, og var vanskelig å få bukt med. Vi finner en utvikling som gikk lenger enn det opprinnelige arvefestet, og som ligner på det som kan kalles permanent feste, eller fri overføring av leiekontrakt mellom grunnsittere. Tendensene mot permanent feste antyder svakheter med grunnherremakten. Grunnherremakten var i stor grad avhengig av den personlige utøvelsen av den. I 1705 skrev fogden i Nedenes at «enhver der boer i Arendal eller i Omegn vil vise til Troskap og Lydighed til Peder, og søge hjelp hos hannem naar det behøves».²⁶

Fogden fortalte at Peder ble kalt både «den store Herren», «Kongen» og «herr Arendals». Han ble høyt aktet og forgudet, får vi vite. Han var den folk ofte gikk til for å høre «hvad han i sin Almægtighed kunde gjøre for at afhjælpe Ondet eller det ulykkelige Forhold», som det het. Peder følte et ansvar for å beskytte og hjelpe sine «Undersaatter» i Arendal, både høy og lav, også en arbeidskvinne som var blitt mishandlet i 1708. Grunnherren forventet lydighet og lojalitet tilbake, men fikk han bestandig det?

Grunneiere må «afpasse sig»

I 1715 het det at ladestedenes grunnherrer måtte «afpasse seg, og ikke tro at de var almægtige og magtstore». Det formidler fogden på Nedenes, etter at han hadde hørt klager fra folk. Grunneieren møtte motstand.²⁷ I prinsippet kunne f.eks. en grunneier skru grunnleia opp ved eierskifter, og han kunne fritt bestemme leie på nye tomter som ble lagt ut. I 1681 forsøkte grunneieren Niels Thrane å forhøye grunnleia på den såkalte Søleplassen på Kirkeholmen etter at Laurits Bjørnsen nettopp hadde

25 AAma/Kuben, lokalia, Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686–ca. 1791, boks 89.

26 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1705. Seddel fra fogd, 12. des. 1705.

27 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1715. Seddel fra fogd 2. mai 1715.

avløst forgjengeren Amund Reiersen som grunnsitter. Tomta var blitt utvidet, trolig ved utfylling i sjøen. Laurits, som hadde kjøpt huset til Amund Reiersen, godtok ikke forhøyelsen, og saken ble brakt inn for amtmannen. Denne fikk oppnevnt fire borgere, som satte ned grunnleia lavere enn det Thrane hadde krevd.²⁸ Grunnsitteren vant fram. I 1685 gikk grunnherren Lauritz Pedersen til sak mot Thomas Ellefsen som hadde kjøpt flere hus av Peder Werner. Han mente kjøpet var ugyldig siden det ikke var betalt grunnleie for årene 1683 og 1684. Nå mente grunnherren at bruksretten til tomta burde gå tilbake til ham. Selve husene var det ingen som brydde seg om. De sto til nedfalls. Det var disposisjonsretten til tomta striden sto om. Saken viser både at det kunne skje at grunnleie uteble i flere år, men også at grunnherren kunne kreve tomter tilbake når leievilkårene ble brutt. Vi kjenner ikke til det endelige utfallet av saken.²⁹

Det skulle vise seg at Lauritz Pedersen Brinch hadde store problemer med å hevde sin myndighet som grunnherre. I 1699 stevnet han flere personer som hadde «bygget og opsadt» hus på grunnen til Langsæ uten hans tillatelse og uten å ha betalt leie. De innstevnte var Kristen Kristensen og Jon Ovnsen Barbueie og Kristen og Helge Mørefjær. Han hadde også stevnet flere personer for ikke å ha betalt leie «for nogle Aars Tid». De innstevnte var Adam korporal, Ola spelemann, Guse Knutsens enke, Salve «i Stranden» eller i Arendals strand, Tomas Færvik og Anders Svarve. Han ville også ha stilt for retten «mange» av dem som bodde i Arendals strand, fordi de hadde innlosjert eller «indtaget» personer uten hans tillatelse. Det siste anklagepunktet gikk ut på at mange av «Strandsidderne» som bodde i Arendals strand, holdt hester, kyr, geiter, svin og andre dyr om sommeren som gjorde skade på eiendommen til Lauritz.³⁰ Den 10. oktober gikk stevningen ut fra Lauritz' hånd, og den 26. oktober forhørte sorenskriveren og lagrettemenn tiltalte Arendals-beboere. Retten ble avholdt i Nils Mortensens hus i Neskilen, og det var en rik strandsitter

28 Eliassen 1996, s. 14–16.

29 Poppe 1975–1976, s. 25.

30 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri før 1824, ordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711. Rettsreferat ved sorenskriver Peder Andersen, 26. okt. 1689, med avskrift av innkallelsen eller stevningen fra Lauritz Pedersen 10. okt. 1689.

og kjøpmann som var vertskap. Saken demonstrerte like mye manglende kontroll som evne til å utøve kontroll.

Problemene med manglende grunnleie og ulovlige boforhold stoppet ikke der. Et upåaktet brev fra Lauritz Pedersen Brinch til stiftamtmanden i 1694, er interessant.³¹ I brevet kunne Lauritz berette om at både husmenn og strandsittere på grunnen til Langsæ mot loven og uten hans samtykke og vitende hadde innlosjert i sine hus «adskillige Løsgjængere», både menn og kvinner. Han betegnet dette som «et forargelig og ukristeligt Forhold». Dette var løse folk som ikke hadde pass eller andre bevis på hvor de kom fra, eller hvilke steder de tidligere hadde oppholdt. På denne tiden rådde det passtvang ved flytting fra prestegjeld til prestegjeld. Lauritz ba om få assistanse fra lensmannen i sognet, Lars Tøgersen, til å oppsøke og advare løsgjengerne, sende dem tilbake til de stedene de kom fra, eller i verste fall få dem pågrepet og straffet. Brevet fra herren til Arendal i 1694 forteller oss flere ting. Han hadde lagt ned forbud mot at huseiere innlosjerte folk uten hans samtykke, selv om dette ikke sto i kontraktene. Det andre er at huseierne ofte ikke brydde seg om å innhente samtykke fra grunneieren. Den tredje er at Arendal var i ferd med å bli en uoversiktlig by som grunnherren ikke hadde full kontroll over. Stiftamtmanden tok henvendelsen alvorlig, og sorenskriver Arnt Isachsen leste opp brevet fra Lauritz på Strengereid tingstue 6. juli 1699. Men tiltakene til grunnherren hadde, i alle fall i perioder, begrenset betydning. Lauritz må til tider ha følt avmakt.

I 1767–1771 økte grunnleia av Arendal under Langsæ gård fra knapt 300 til nesten 600 rd.³² Det var en betydelig inntekt. Imidlertid slet grunneierne med å få inn grunnleie fra alle, og med å kontrollere hvem som var grunnsittere. I Arendal var det meningen at den som ønsket å kjøpe seg et nytt hus i byen, måtte innhente samtykke fra grunneieren. Men norm og virkelighet var ikke alltid i samsvar. Da grunneieren i Arendal, Peder Larsen Brinch, i 1752 ville undersøke om grunnsitterne på hans eiendom hadde gyldige grunnbrev, fant han etter hvert at mange satt

31 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri før 1824, ordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711. Brev fra Lauritz Pedersen Brinch til stiftamtmand Christian Stockfleth, 21. apr. 1694.

32 Eliassen 1999, s. 166.

med grunnsedler og kvitteringsbøker til den forrige grunnsitteren. Noen var blitt brukt av 3-4 grunnsittere etter hverandre uten at grunneieren var blitt trukket inn. Brinch måtte med hjelp fra byfogden innkalle alle grunnsitterne i Arendal under Langsæ. Nå måtte de vise fram og få registrert sine grunnbrev. Denne saken avspeiler en praksis som over lang tid hadde fått utvikle seg.³³ Vi aner som nevnt problemet med fri og ukontrollert overføring av grunnsedler mellom huseiere i innskjerpingen i festesedler fra 1720-årene. Mange festesedler eller grunnbrev ble altså overført mellom grunnsittere uten at grunnherren brydde seg, visste om det, eller hadde oversikten. Grunneieren fikk ikke bukt med problemet. I 1785 kunne bare halvparten av grunnsitterne i Arendal legge fram noe slags grunnbrev for byfogden, og blant de resterende var det mange som bare hadde overtatt forgjengerens grunnbrev.³⁴ Eksemplene viser at grunnherren på ingen måte hadde oversikt og kontroll over hvem som bodde i byen og var grunnsittere.

Ingen allmektig grunnherre

Vi har sett at byens herskap i stor grad besto av tre familier, som var knyttet sammen gjennom giftermål og allianser. Lauritz Pedersen ble byens herre i løpet av 1670-årene, og hans sønnesønn sto ennå i 1723 som Arendals store grunneier, som de fleste av byens huseiere måtte forholde seg til. Det var likevel grenser for den makten grunneieren kunne utøve. Grunneieren ble satt i et dilemma. Han befant seg i en konflikt mellom ønsket om maksimal avkastning og kontroll over grunnen, og ønsket om at byen skulle tiltrekke seg dyktige og driftige folk. Det var grenser for mye han kunne pålegge grunnsitterne med avgifter og plikter, og for mye kontroll kunne skremme folk bort fra byen. Permanent feste, som i praksis ble innarbeidet i Arendal, liksom i andre småbyer, kan være uttrykk for en maktesløshet eller grenser for makt, men også en avveining fra grunneieren. Det kunne utgjøre en balanse mellom kontroll og inntekter på den ene siden, og romslighet og gode vilkår på den andre. I 1711 skrev

33 Eliassen 1999, s. 213-214.

34 Eliassen 1999, s. 184.

sorenskriver Arnt Isachsen i Nedenes «at Grundherren om han hafde villet, ville kunde have alle i sin Vold, men have paaskjønned alle med sin Gunst, til bedste for vor By Arendal». Omstendighetene var at det hadde kommet meldinger om murring og misnøye blant allmuen i og rundt byen.³⁵ Her aner vi at hensynet til byen, som ble uttrykt i nesten bypatriotiske vendinger, veide tyngre enn egeninteressen for grunnherren, om vi skal bruke sorenskriveren som sannhetsvitne. I Risør og Drøbak ble permanent feste formalisert i kontraktene på 1700-tallet. I kontraktene fra Risør het det gjerne at et grunnbrev skulle være gyldig for den opprinnelige leietakeren «og efterkommere ... saa lenge samme tomt og grunn er til».³⁶ I 1738 forsvant også arbeidsplikten i Arendal, før den i 1770-årene ble gjenopplivet.

Arendal utviklet seg aldri til å bli en monopolby, selv om det var tendenser. I tiårene rundt 1700 greide tre familier å etablere mye makt og rikdom, men de var langt fra de eneste som drev sagdrift, trelasthandel og skipsfart. Byen kom til å romme en rekke aktører innen handel og skipsfart. I tillegg kom borgere og skipper i uthavnene. På Merdø, Sandviga, Rægevig, Havsøy, Barbu, Bilstø, Neskilen og Hastensund fantes det borgere og skipper med og uten borgerskap, og det fantes bønder på gårder som Skarpsnes, Lofstad, Gjervoll, Færvik, Songe, Saltrød og Skarpsnes som drev stort innen trelasthandelen. Borgerskapet var i vekst, både i og utenfor Arendal. Dessuten var det slik at magistraten i Kristiansand, med borgermester (president) i spissen, utstedte borgerbrev, og borgerskapet kunne gå til menn som drev virksomhet i omlandet til Arendal. Nå forsøkte da også grunneierne å få innflytelse over utdeling av borgerskap ved å få stilling som rådmenn. De var likevel på ingen måte enerådende. Til dette bildet kommer at Lauritz Pedersen var blitt utfordret av mektige konkurrenter.

Det gikk likevel mot en viss maktkonsentrasjon. Tre familier i Arendal ble sterkt vevd sammen, og sammen kontrollerte de en større del av de store næringene. De var grunnherrer, og deres herredømme strakte seg

35 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri før 1824, ordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711. Brev fra sorenskriver Arnt Isachsen 13. jan. 1711,

36 Eliassen 1999, s. 186.

ut over Arendals grenser. Maktkonsentrasjonen var ironisk nok minst innen skipsfarten. Partsrederiet, med mange ulike eiere som eieform, skulle vise seg få sterkt nedslag i Arendal som i resten av Agder på 1600-tallet.

Arendals flåte

Allerede på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet hadde skipperne i Nedenes, og mange fra Arendal og bygdene rundt, etablert seg som viktige agenter for norsk innenlandshandel og for landets utenrikshandel. Hollendere og engelskmenn sto ikke lenger for direkte oppkjøp og henting av trelast i større omfang, slik situasjonen hadde vært i første del av 1600-tallet. De norske skipperne – underlagt norske redere – seilte mye av varehandelen mellom havner mellom Kristiansand og svenskegrensen, mellom Norge og Danmark og mellom Norge og utlandet. Et flertall av skipperne hørte til i Arendal. Dette mønstret holdt seg ut 1700-tallet, og er særlig godt dokumentert for 1780-årene.³⁷ Mellom byene på Aust-Agder og Østlandet fraktet de jernmalm, og fra Danmark hentet de korn og flekk etter å ha levert små tømmer til danske handelsmenn. Til hovedsakelig England, men også til Irland, Frankrike, Holland, Belgia, Portugal og Spania, førte de trelast og brakte tilbake ulike typer importvarer til norske byer.

I 1690-årene lå Arendals flåte mellom 55 og 65 skip, mens Kristiansands flåte ikke kom på mer enn litt over 20 skip. I 1698 ble det registrert 64 skip på hele 5700 trelastlester. Flåten til Arendal kom etter hvert til å stabilisere seg på dette antallet, men økte i størrelse og lastekapasitet. Det skjedde stadig utskifting av fartøyer. Fra 1690 til 1691 økte lasteevnen fra 1393 trelastlester til 2429 trelastlester. I de gylne årene framover steg tallene. I 1693 var flåten på 3611 trelastlester, i 1696 på 4348 trelastlester og i 1698 på 5720 trelastlester.³⁸ Tonnasjen var altså blitt flerdoblet på få år. Skipene var blitt større, og med det fulgte mange partseiere. I 1704 skrev sognepresten i Øyestad at jo større skipene var, jo mer var trangen til

37 Rodin 2014; Sætra 2016, s. 47 ff.

38 Fløystad 2007.

å finne seg noen medredere eller «consorter».³⁹ Rederinæringen appellerte ikke bare til eliten i Arendal og andre Agder-byer, men også til de midlere lag.

De fem store skipene som fantes i Arendal i 1673, hadde i alt 32 eiere. Det kunne være så mange som 15–16 partseiere i ett skip. Skipsredergruppen var likevel dominert av borgere, storbønder, velstående strandsittere, embetsmenn og andre standspersoner, selv om det kunne finnes håndverkere og arbeidsfolk blant dem.⁴⁰

Partsrederiet forsvant aldri på Agder. Det ble en dominerende form for finansiering av skip, og var den vanlige eierformen langt inn i 1800-tallet. Det betydde at mange aktører var med på å reise kapital og dele overskuddet av skipsfarten og delte tap og forlis. De mange eierpartene i skip innebar en viss sosial og geografisk spredning. I Arendals større omegn var det skippere og redere i Dannevik, Grimstad, Hastensund, Lyngør, Neskilen, Strømsfjord og Torgersholm, samt flere på Tromøy og i Øyestad. Likevel var det altså de sosiale elitene som dominerte næringen.

Noen redere var klart større enn andre. Thomas Ellefsen døde som eier av parter i fem skip i 1696. Det dreide seg om 550 trelastlester, som var satt til 12 137 rd. Det var verdien av 30–40 gode gårdsbruk. Skipspartene til Thomas Ellefsen illustrerer de store verdiene som lå i skipsfarten. Enda mer imponerende var arven etter Lauritz Pedersen Brinch, som i riksdaler var godt over det dobbelte av det Thomas hadde opparbeidet seg. Lauritz etterlot seg i 1703 så mange som 13 skipsparter til en verdi av rundt 13 000 rd.⁴¹ Etter sønnen Anders ble det registrert 10 skipsparter året etter, som til dels også var arvegodsset etter faren Lauritz. Parter i skip kunne mange skaffe seg. Her lå det altså et mer demokratisk kapitalistisk element. Likevel kom mesteparten av flåten, målt i parter, til å komme i hendene på borgerne i Arendal. Men det var andre vilkår for tømmeret og trelasten – ressursene i innlandet. Her rådde enda mer monopolisering og eksklusivt sosialt eierskap.

39 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri før 1824, uordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid 1692–1711. Brev fra sognepresten i Øyestad, Daniel Feiff, 4. okt. 1704.

40 Fløystad 2007, s. 210.

41 Tveite 1961, s. 512.

Herredømmet over omlandet

Det som avgjorde styrkeforholdet mellom byene og mellom kjøpmennene, var kontrollen over omlandet og vassdragene, og til syvende og sist kontrollen over trelastbøndene. I 1700 skriver Lauritz Pedersen: «Det at eie et skib er nyttig, men Skibsandeler byder seg stadig væk. Mer flid og varig Tyngde ligger der i at finde sig en dyktig Bonde og en god Tømmercontract.»⁴² Før slutten av 1600-tallet hadde den økonomiske strategien for Norges eliter i trelasthandelen vært å skaffe seg store jordegods. Her hadde mye av makten og rikdommen ligget. Etter 1660 og utover på 1700-tallet ble kontrollen over mennesker det viktigste i byggingen av handelshus.

Detalj av utskåret krutthorn fra ca. 1700 viser en fjellbonde og en kjøpmann som enten diskuterer eller er i ferd med å avslutte en tømmerhandel.

Foto: Norsk Folkemuseum. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

42 Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri, vesentlig fra sorenskriver Arnt Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711. Brev fra Lauritz Pedersen 23. aug. 1700.

Hva var oppskriften på godt kjøpmannskap? I 1703 hadde kristiansanderne lenge ergret seg over og fryktet framgangen og suksessen som arendalittene i tre–fire tiår hadde opplevd. Det var ikke bare at Arendal hadde gått forbi Kristiansand i trelasthandelen og skipsfarten. Byen hadde fått «et gedigent Opland», som det het. Det var bystyret i Kristiansand som ytret seg. Det het at arendalittene behersket store deler av det indre Vest-Telemark, og at også en urimelig stor del av Agdesiden var kommet på Arendals hender. En del av dette opplandet hadde også tilfalt Risør. Dette «Herskabet» eller «Herredømmet» grunnet seg på skadelige og uheldige forhold, fortelles det. Kjøpmennene i Arendal og Risør hadde tvunget bønder og husmenn til «strengte og harde» kontrakter om levering av tømmer til altfor lave priser. Betalingen hadde ofte skjedd med fordervede varer som var ubrukelige for både mennesker og dyr. Særlig ble arendalittene beskyldt for å drive allmuen både i Telemark og på Agdesiden inn i ufrihet.⁴³

Denne kritikken, som Kristiansand rettet mot Arendal og Risør, rammet like mye kristiansanderne selv. De var ikke noe bedre enn konkurrentene i øst. Det var tidens forretningsmetoder kristiansanderne beskrev i klagebrevet; metoder som sosiale eliter anvendte med stor flid i flere byer i Norge så vel som i andre land. Samtidig er det klart at Arendals borgerskap hadde større suksess enn borgerskapet i mange andre byer i Nord-Europa.

Vi får ytterligere svar i en liten seddel i fogderegnskapet for Nedenes for 1667, men uten tydelig underskrift. Vi vet ikke hvem som har skrevet seddelen, men det var trolig en som hadde en betydelig posisjon innen trelasthandelen. Den inneholder noen råd til «en ung kjøpmann», og rådene kunne nok både embetsmenn, borgere og andre trelasthandlere slutte seg til. Rådet til en ung kjøpmann var at han ikke måtte kjøpe for mange jordeiendommer, men heller «forplikte bonden» gjennom kontrakter om tømmer salg til «tjenlig og god Afregning». Man måtte forstå bondens indre vesen. Bonden var ikke uten videre villig til å binde seg til tømmeravtaler, når han helst ville kunne selge til hvem han «lystet» og for høyest bud og betaling fra kjøpmenn som konkurrerte om tømmeret. Gjorde man den gode gjerning å forskuttere eller legge ut for skatten til

43 Statsarkivet i Kristiansand, stiftamtmanden i Kristiansand, Innkomne brev, Kristiansand by, 1715–1718. Referat av brev fra 1703, i et brev fra Kristiansand byfogd, 12. mai 1713.

skogrike bønder, og å låne dem penger, ville man kunne gjøre en god handel, og «forsvare og hævde sit gode Kjøbmandsrykte».⁴⁴

Denne seddelen fordømte ikke tvilsomme forretningsmetoder, slik som kristiansanderne gjorde overfor arendalittene i 1703. Snarere tvert om. Her figurerer metodene som gode råd. Utsagnene styrker inntrykket av at borgerne gjorde tydelige strategiske valg for å skaffe seg herredømme over store oppland. Når Arendal og Risør kunne sikre seg tømmerlevering fra store deler av Aust-Agder, men også fra vestbygdene i Telemark, først og fremst Treungen, Nissedal, Vrådal og Fyresdal, skyldtes det skatteforskuttering og lån til bøndene. Kristiansanderne var ikke bedre enn arendalittene. I 1648 klagde bøndene utenfor Kristiansand over at de ikke fikk rede penger for tømmer, men dyre kramvarer (butikkvarer). Dette føyde seg inn i rekken av klager som Agder-bøndene rettet mot kjøpmenn og andre trelasthandlere i stiftsstadene og ladestedene.

Det handelssystemet vi har sett på Agder på 1600-tallet, er på ingen måte enestående. Det er også godt dokumentert i Telemark, slik Øystein Rian har gjort. De store trelasthandlerne i Skien benyttet ofte uttrykket «bruksbonde», dvs. en bonde som drev et trelastbruk og hogde og sagde tømmer for salg. Termen innebar enda et element: En bonde var som regel en kjøpmanns bruksbonde. Bruksbøndene produserte og leverte sagtømmer og bjelker til kjøpmennene mot å få varer og penger i betaling, ikke sjelden som forskudd.⁴⁵

Det at bøndene i Telemark som på Agder kunne få betaling på forhånd, betydde at de satte seg i gjeld. Det samme innebar praksisen med at bøndene fikk kjøpmenn til å forskuttere skatten. Kjøpmennene betalte skattepengene – på vegne av bøndene – og fikk tømmer fra bøndene. En vanlig dragkamp mellom bøndene og borgerne var om betaling for tømmer skulle skje i rede penger eller i forskjellige varer. Noen varer kunne bøndene trenge, men ikke sjelden var varene de fikk av kjøpmennene dårlige og dyre. Ofte foretrakk bøndene oppgjør i penger. Effektiv gjeldsbinding var også å låne ut store pengesummer med pant i fast eiendom, og avdragene svarte bøndene med tømmer. Gjeldsforholdene tvang ofte

44 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1678. Vedlegg, seddel, udatert og uten navnetrekk.

45 Rian 1997, s. 217.

en bonde til å holde seg til en kjøpmann og underkaste seg hans vilkår. Både de gamle pantebrevene og de nye pantobligasjonene ga innehaveren store rettigheter til eiendommen. Både pantegods og odelsgods kunne tjene som viktige støttepunkter i et lite forretningsimperium for en embetskjøpmann eller «en ren Kjøbmand» i Arendal. At kjøpmenn skaffet seg tømmerrettigheter og full disposisjonsrett til skoger gjennom pantebrev og pantobligasjoner har Knut Johannessen dokumentert for 1600-tallet i skogbygda Høland, i dagens Akershus nordøst for Oslo.⁴⁶ Dette er i tråd med det Andreas Holmsen fant i sine studier av den usedvanlig dyktige og framgangsrike trelastmagnaten Mogens Lauritsen, som hadde et kjerneområde ut fra Eidsvoll på Romerike i tiårene rundt 1700.⁴⁷

Med Lauritz Pedersen og Søren Andersen ble hovedtrekkene ved Arendals-imperiet etablert. I årene rundt 1700 var grensene trukket. Rundt 1700 dannet familiene Ellefsen og Brinch sammen med Søren Andersen og hans arvinger et herskap. De hadde kontroll over Arendals bygrunn, men de både eide og hadde rettigheter til sentrale eiendommer i et større omland. Det var tale om sager, skoger og bommer i og langs Arendals-vassdraget som strakte seg langt inn i Telemark, men også Setesdal ble knyttet til Arendal. Arendal skaffet seg kontroll over Setesdal selv om Otra-vassdraget begynte øverst i dalen og rant ut i Kristiansand.

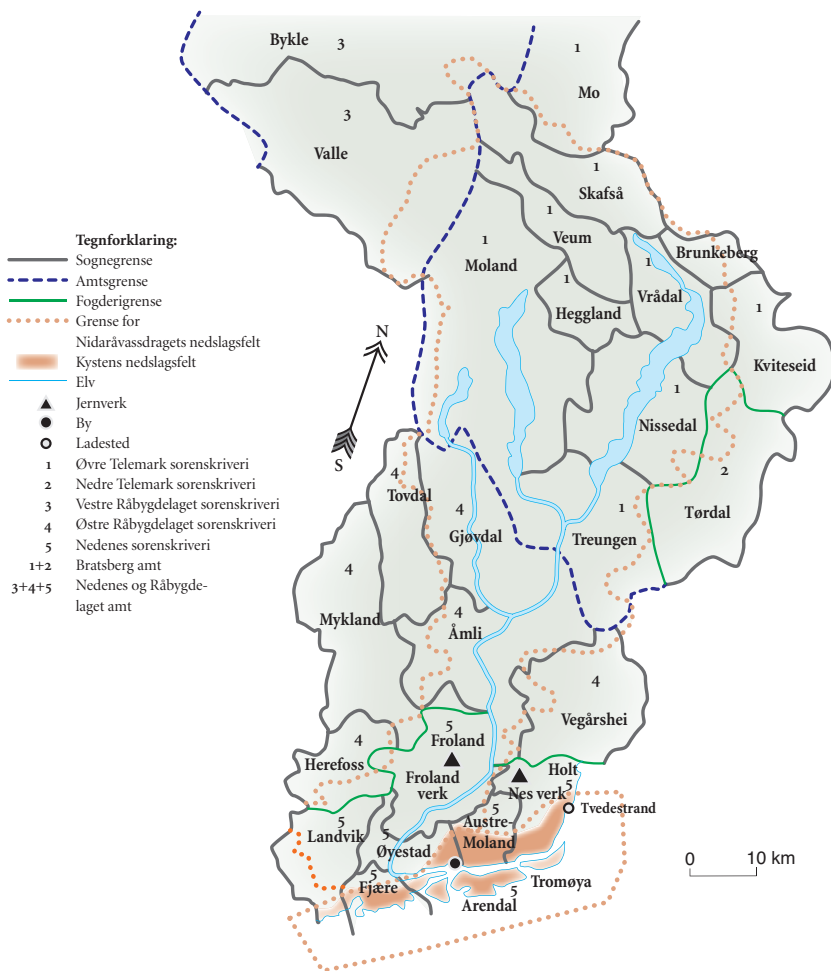
Dynastiet rundt Lauritz Pedersen Brinch skaffet seg eierkontroll ved skjøte over Asdal, Rygene og Nelaug, som var strategiske punkter langs vassdraget som førte inn i Telemark. Den som rådde over bommen ved Asdal og demningen ved Rygene og Nelaug, kunne stanse fløtingen for andre. Men mange av rettighetene til skog, fosser og sager i Telemark og Setesdal hadde arendalittene ervervet gjennom utlån og pantobligasjoner. Arendal etablerte et herredømme der eierkontroll ble erstattet med kreditor-kontroll over sentrale verdier i skogbruket. Å ha sager i pant, eller å tvinge bonden til å leie bort saga til lav leie, ble en ny eieform. Det som ble den viktigste verdien for herskapet og de andre borgerne i Arendal, var kontraktene med bøndene som sikret dem trelast billig og med førstekjøpsrett. Det var i rollen som kreditorer Arendals-borgerne fikk et fast grep om egder og teler i mange bygder. Arendalittene skaffet bøndene kreditt til å

⁴⁶ Johannessen 1973.

⁴⁷ Holmsen 1946.

kjøpe korn og ulike krambuvarer, og de forskutterte for skatten deres. Flere bønder lånte også penger for å kjøpe eller holde på jordeiendom.

Imidlertid kom stadig flere borgere til å være med på å dele Arendals «imperium». I 1722 hadde Arendal med den nærmeste omegn fått mange borgere. Selve byen huset 30 borgere, som var større kjøpmenn og skipperne med borgerbrev. I byens nærområder, slik som Merdø, His, Kolbjørnsvik, Eydehavn, Neskilen, Asdal, Barbu og ellers innenfor en kvart mil utenfor byen, bodde det ytterligere 16 borgere. Tar vi med to

Arendal behersket fra 1660- og 70-årene et stort og traktformet vassdrag nettopp fordi mange elver rant ned i Nidelva som munnet ut ved småbyen. Disse naturforholdene bidro sterkt til å gi kjøpmennene i Arendal nærmest en monopolsituasjon.

borgere i Grimstad og én på Homborøya, som myndighetene ville regne til Arendals omland, får vi tallet 19 borgere. Disse 19 borgerne sorterte under «Uden Byes boende Borgere». Alle disse borgerne var engasjert i trelasthandelen på ulike måter. Dette pekte fram mot elementer av en konkurranseby med rundt 50 borgere med næringsrettigheter.

Maktens kilder – mellom monopol og konkurranse

Hva er den viktigste faktoren vi bør trekke fram når vi skal forklare Arendals urbanisering og imperiebygging på slutten av 1600-tallet og innover på 1700-tallet? Er hovedforklaringen at Arendal utviklet seg til en monopolby og var dominert av to–tre familier? Her har vi nyansert dette bildet. Herskapet, bestående av noen få familier i Arendal, ønsket stor makt og kontroll og betydelige andeler i lukrativ handel og skipsfart. Men de var klar over at de også var tjent med at byen måtte få tilsig av nye gründere og entreprenører. Sorenskriver Arent Isachsen treffer godt i 1707 med disse ordene: «Byen trenger et Herskab, men ogsaa mange nok Kjøbmænd og Handlende til at give Byen tilstrækkelig Fundament.»⁴⁸ Kombinasjonen av å være en monopolby og en konkurranseby var oppskriften på den suksessen Arendal fikk oppleve i årene 1660–1723, og for så vidt utover på 1700-tallet.

Det leder mot en større forklaring på Arendals suksess; det at Arendal kunne by på en solid «næringsklynge». Teorien om næringsklynge går ut på at det er omgivelsene, og ikke selve bedriftene, som er den sentrale faktoren som bestemmer graden av suksess for en geografisk konsentrert klynge med næringsvirksomheter, slik som f.eks. tømmerhogst, fløting, sagbruk, skipsbygging, rederi og eksport av trelast – en såkalt næringsklynge. Næringsklyngen må romme en velutviklet infrastruktur, ha tilgang på kompetent arbeidskraft, rikelig kapital og fysiske faktorer, slik som havn, gode sjøveier, vassdrag og råvarer som trelast og jernmalm. Videre må det være en betydelig etterspørsel etter varer, enten i et hjemmemarked eller i utenlandske markeder. Endelig må næringsklyngen i

48 Statsarkivet i Kristiansand, stiftamtmanden i Kristiansand, Innkomne brev, Kristiansand by, 1707. Brev fra sorenskriver Arent Isachsen, 7. juli 1707.

bestemte områder kunne gjøre at bedriftene kan hevde seg i konkurranse med tilsvarende næringsklynger i andre områder. Det sistnevnte kan for eksempel innebære at næringsklyngen må være stor nok, at eierskapet er samlet på et begrenset antall hender slik at det dermed er betydelige konsentrasjoner av kapital, råvarer og arbeidskraft, sammen med et velorganisert apparat for produksjon, transport og salg av varer.⁴⁹

Denne teorien har mye for seg når vi studerer Arendal i den formative fasen 1650-1723. Det var kombinasjonen av flere ulike klyngeegenskaper som sikret byen den store framgangen. Avgjørende for næringsklyngen som Arendal og omlandet omfattet, var altså ikke bare at den bød på kompetanse, råstoffer, ulike virksomheter og funksjoner i et produksjons- og handelssystem som ga et godt utgangspunkt i konkurranse med andre byer. Kanskje det mest utslagsgivende var det sterke eierskapet og kontrollen som Arendals-borgerne, og særlig de ledende familiene, utøvde over næringsklyngen. Her var de viktigste elementene kredittsystemet, arbeidskontrakter og bindingen av bønder og arbeidere i produksjonen, som kom i tillegg til de strategiske eiendommene i vassdraget og de målbevisste giftermålsalliansene mellom de rike og mektige. Samtidig var det mulig for flere nye familier å etablere seg som kjøpmenn og borgere i Arendal, og tallet på borgere økte på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet. Også Lauritz Pedersen ble utfordret og havnet i rettssaker med konkurrenter. Byen lukket seg ikke rundt noen få familier, men åpnet seg for nye menn og for konkurranse. Denne balansen forklarer mye av suksessen som arendalittene opplevde.

Litteratur

- Dørum, K (2018): *Arendal før kjøpstaden. Fram mot 1723*, Oslo: Cappelen Damm.
- Eliassen, F.-E. (1996): *Bondegårder og bygrunn. Grunneie og grunnleie i Risør, Arendal og Grimstad på 1600- og 1700-tallet*, Aust-Agder-Arv s. 7-36.
- Eliassen, F.-E. (1999): *Norsk småføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650-1800*, Oslo: Den norske forening - HIFO.
- Finne-Grønn, S. H. (1897): *Arendals geistlighed. Dens genealogi og personalhistorie*, Christiania: Thronsen og Co.s trykkeri.

49 Porter 1990.

- Fløystad, I. (2007): *Agders historie 1641–1723. Bønder, byvekst og borgarar*, Kristiansand: Agder historielag.
- Fløystad, I. (2018): Trekk av Barbu gårds historie i eldre tid. <http://www.arendal2023.no/Trekk-av-Barbu-gaards-historie-i-eldre-tid.html>
- Holmsen, A. (1946): *Grunnleggelsen av Linderudgodset. Tiden inntil 1742*, bd. 1, *Fra Linderud til Eidsvold Værk*, Oslo: Grøndahl og Dreyer.
- Johannessen, K. (1973): *Eiendomsfordeling og eierinteresser. Trekk av jordeiendomsforhold i Høland på 1600-tallet*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Poppe, C. (1975–1976): *Før Arendal ble kjøpstad*, Aust-Agder Arv, s. 11–41.
- Porter, M. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*, New York: The Free Press.
- Rian, Ø. (1997): *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Rodin, N. (2014): *Mitt skip er lastet med ... Skippere fra Nedenes i norsk sjøfartshandel 1782–1786*, masteroppgave i historie, Oslo: Universitetet i Oslo.
- Steen, S. (1941): *Kristiansands historie 1641–1814*, Oslo: Grøndahl.
- Sætra, G. & Johnsen, B. E. (2016): *Sørlandsk skipsfart 1600–1920*, Kristiansand: Portal.
- Tveite, S. (1961): *Engelsk-norsk trelasthandel 1640–1710*, Bergen/Oslo: Universitetsforlaget.

Trykte kilder

- Overhoffretsdomar, 1667–1699*, bd. 1–3, utgitt av Norsk historisk kjeldeskrift-institutt ved M.S. Nygaard, Oslo 1981–1995.
- Norske kongebrev 1660–1703*, bd. I–VII, utgitt av lokalhistorisk institutt, Oslo 1995.

Utrykte kilder

Riksarkivet

Rentekammeret, real. ordn. avd., Fogderegnskaper, Nedenes, 1658–1723.

Statsarkivet i Kristiansand

- Nedenes sorenskriveri før 1824, ordnet dokumenter, vesentlig fra sorenskriver Arent Isachsens tid, uordnet dokumenter, 1692–1711.
- Stiftamtmanden i Kristiansand, Innkomne brev, Kristiansand by, 1715–1718.
- Arendal byfogd, justisprotokoll 1696–1703.

Aust-Agder museum og arkiv/Kuben

- Lokalia Arendal, Langsæ gård, festeprotokoll ca. 1686–ca. 1791.
- Personalia, Lauritz Pedersen Brinch, boks 66. Overhoffretsdom over Rasmus Fischer, to originale domsbrev, 3. mai 1691 og 20. april 1694.